

УДК 78

DOI <https://doi.org/10.32782/ART/2023-2-9>

СУЧАСНІ ВЕКТОРИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ДИРИГЕНТА ОРКЕСТРОВОГО КОЛЕКТИВУ

Сверлюк Ярослав Васильович

доктор педагогічних наук, професор,

директор Інституту мистецтв

Рівненського державного гуманітарного університету

ORCID ID: 0000-0003-3182-6924

e-mail: sverl@ukr.net

У пропонованій статті висвітлено сучасні методологічні підходи поняття, що сприяють активізації процесу професійної підготовки диригента оркестрового колективу з урахуванням сучасних потреб. Обґрунтовано динаміку становлення зазначеного особистісного утворення через самопізнання та самооцінювання до творчої реалізації індивідуальних стратегій набуття професійного досвіду в диригентсько-оркестровій діяльності. Значна увага приділена розкриттю проблем, що впливають на формування особистісної структури майбутнього диригента оркестру.

Спираючись на провідні наукові положення теорії особистості, значна увага в роботі приділена людиноцентристській науковій парадигмі, яка уособлює фундаментальний методологічний напрям. Вона представлена гуманістичним, особистісно орієнтованим, антропологічним і культурологічним підходами, які мають значні пояснювально-дослідницькі можливості для вивчення професійної діяльності диригента оркестрового колективу та його формування як професіонала у процесі підготовки у вищих мистецьких навчальних закладах.

У статті стверджується, що професійна підготовка диригента оркестрового колективу має бути спрямована на те, щоб студенти усвідомлювали власну значущість в загальному соціумі музичної культури, яка ґрунтується на реальних потенційних можливостях. Такий підхід активізує мотивацію до набуття нових знань і професійного самовираження, відкриває для студентів нові творчі перспективи.

Пропоновані методологічні підходи висвітлюють динаміку становлення зазначеного особистісного утворення у професійній діяльності через самопізнання та самооцінювання до створення та творчої реалізації індивідуальних стратегій набуття та професійного досвіду в диригентсько-оркестровій діяльності. Обрані підходи є інтегративною єдністю, що відображують цілісний системний характер досліджуваного особистісного утворення стосовно оркестрового диригента.

Ключові слова: професійна підготовка, диригент, навчально-виховний процес, оркестровий колектив.

MODERN VECTORS OF THE PROFESSIONAL TRAINING OF AN ORCHESTRA COLLECTIVE CONDUCTOR

Yaroslav Sverliuk

Rivne State University of the Humanities

The article covers the modern methodological approaches that enhance the activation process of the professional training of an orchestral conductor with due allowance to the modern demands. It is stated that the professional training of an orchestral conductor in the art higher educational establishments is traditionally focused on the educational and creative tasks performance first of all. Such tradition exists due to the fact that it has been always believed that a conductor who is proficient in conducting and has proper musical and theoretical knowledge will be able to solve art problems among the group.

This activity is regarded as an art activity with independence, individual style of art problems solving, with the proper way of the stated goal realization from one hand (conducting and orchestral activities) and as an activity that is a part of social relationships that are subject to laws and regulations from another hand. So we regard the professional training of a conductor from the personal sense perspective that necessitates to the necessity of the analyzing of student's consciousness and self-consciousness.

The dynamics of the mentioned education has been proved through self-actualization and self-esteem to the art realization of individual strategies of the professional experience acquirements in the conducting and orchestral activities. Specific attention is paid to the revealing of problems that influence the formation of a future orchestral conductor's personal structure.

The defined by us methodological approaches prove the dynamics of the mentioned personal formation in the professional activity through self-actualization and self-esteem to the formation and art realization of individual strategies of the professional experience acquirements in the conducting and orchestral activities. The selected approaches are the integrative entity that reflects the holistic comprehensive manner of the researched personal formation of an orchestral conductor.

Key words: professional training, conductor, educational process, orchestra.

Постановка проблеми. Професійна підготовка диригента оркестрового колективу в закладах вищої мистецької освіти традиційно спрямована на виконання передусім навчально-виховних і творчих завдань. Така традиція побутує тому, що завжди вважалося, що диригент, який майстерно володіє технікою диригування та має належні музично-теоретичні знання, зуміє легко вирішувати творчі завдання з колективом. Відповідно до цієї традиції метою професійної підготовки диригентів було набуття знань, володіння вміннями та навичками майбутньої диригентсько-оркестрової діяльності.

Проте необхідно зауважити, що підготовка диригентів для професійних колективів (симфонічних оркестрів, військових духових оркестрів тощо), яка здійснюється в музичних академіях (консерваторіях) і вищих військових навчальних закладах, неадекватна підготовці керівника-диригента оркестрового колективу для поліфункціональної творчої діяльності. Як зазначалося раніше, йому доводиться бути водночас організатором, диригентом, педагогом, психологом, режисером тощо, хоча володіння диригентською технікою та наявність музично-теоретичних знань є необхідною умовою керування будь-яким оркестровим колективом.

Метою статті є розкриття сучасних підходів у підготовці диригента, спираючись на новітні наукові досягнення педагогіки та методики колективного інструментального виконавства.

Аналіз досліджень. Проблема педагогічних принципів у різних аспектах широко досліджувалася в роботах А. Алексюка, В. Андреева, С. Архангельського, Г. Балла, І. Бежа, Б. Бітінаса, В. Галузинського, Б. Гершунського, С. Гончаренка, П. Груздева, М. Євтуха, В. Загвязинського, І. Зязюна, В. Краєвського, І. Лернера, С. Смирнова, О. Рудницької. Основу для обґрунтування теоретичних засад професійної підготовки диригента оркестрового колективу становлять основні положення музичної педагогіки та теорії мистецької освіти (Б. Брилін, М. Букач, В. Бутенко, Л. Коваль, О. Олексюк, В. Орлов, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Рудницька, Т. Смирнова, О. Щолокова, В. Черкасов та інші).

Виклад основного матеріалу. Вивчення музично-педагогічної, психологічної та музично-теоретичної літератури дає змогу зробити висновок, що професійна підготовка диригентів оркестрових колективів є комплексною та багатокomпонентною. Аналіз наукових праць Б. Ананьєва (Ананьєв, 2001), С. Науменка (Науменко, 1995) свідчить, що за сучасного розмаїття масової музичної культури у професійній діяльності неодмінно зростатиме значення психолого-педагогічної підготовки й особистісних якостей фахівця.

Особиста зорієнтованість навчально-виховного процесу полягає не в тому, щоб викладач складав

плани та програми індивідуального професійного розвитку студента, а також навчав і виховував кожного окремо. Такий підхід, як зазначає В. Орлов (Орлов, 2003), розбещує студентів, робить майбутніх фахівців безініціативними споживачами, які надалі чекають, що хтось створить їм комфортні умови для роботи. Такі студенти нарікають на те, що в інших умовах вони могли б проявити своє художньо-педагогічне обдарування.

Завдання, що ставляться в підготовці диригента, мають бути спрямовані передусім на розкриття методів і засобів, за допомогою яких студент зможе досягти високої професійної майстерності та культури. У студентів необхідно розвивати мотивацію до самопізнання й інтерес до глибшого вивчення особливостей діяльності диригента оркестрового колективу. Таку діяльність необхідно розглядати, з одного боку, як творчу (диригентсько-оркестрову), що має самостійність, індивідуальний стиль вирішення творчих завдань, власний спосіб реалізації поставленої мети, з іншого – як таку, що включена в суспільні відносини, що регламентується законодавчими та професійно-нормативними актами. Тобто нам необхідно розглядати професійну підготовку диригента з позиції особистісного смислу, що неминуче приводить до необхідності аналізу розвиненості свідомості та самосвідомості студента.

Спираючись на провідні наукові положення теорії особистості, було закладено основи людиноцентристської наукової парадигми, яка уособлює фундаментальний методологічний напрям. У нашому дослідженні вона представлена гуманістичним, особистісно орієнтованим, антропологічним і культурологічним підходами, які мають значні пояснювально-дослідницькі можливості під час вивчення професійної діяльності диригента оркестрового колективу та його формування як професіонала у процесі підготовки у вищих мистецьких навчальних закладах.

Гуманістичному підходу в підготовці майбутніх диригентів оркестрових колективів належить провідне положення, оскільки він ґрунтується на вільному розвитку особистості. На думку І. Зязюна (Зязюн, 2000), гуманістична педагогіка є не просто сплавом цих ідей, це – педагогіка «золотого перерізу», у якій сповна враховується діалектика освітньо-виховного процесу, вибудованого на підвалинах необхідності пристосування цілей, змісту, форм і методів освіти, на визнанні самоцінності людини з урахуванням суспільного характеру її буття, що вимагає певних настанов і норм поведінки, на виховання розумної особистості, що стає духом і джерелом щастя та добротності.

Реалізація гуманістичного підходу у сфері освіти та музичного мистецтва безпосередньо пов'язана із професійною підготовкою майбутнього фахівця диригентсько-оркестрової діяль-

ності, стосунки якого з учасниками колективу ґрунтуватимуться на позиціях діалогу та співробітництва, гуманістичному ставленні до культури, природи й інших людей.

Сучасні вчені (І. Зязюн, О. Олексюк, В. Орлов), розглядаючи вплив зовнішніх чинників на формування особистості, однією з найважливіших вважають проблему взаємозв'язку моралі та мистецтва. Можна погодитися із твердженням В. Орлова (Орлов, 2003), що художньо-естетичне виховання завдяки поліфункціональності та різноманітності проявів практично ніколи не фігурувало в чистому вигляді, а використовувалося як «забарвлення» або додаток до морального, ідеологічного, політичного, фізичного виховання. Мистецтво, як зазначає І. Зязюн (Зязюн, 2000), дає людині уявлення про ціннісну для суспільства поведінку, про моральні цінності, тобто про модель поведінки особистості. Моральне в мистецтві, на його думку, – не лише прояв тієї чи іншої моральної якості людини, а й ставлення до неї, її засудження чи виправдання, її ствердження чи заперечення.

Варто зазначити, що в умовах сьогодення потрібні диригенти нової формації, які володіють загальною, художньо-естетичною та професійною культурою, мають критичне та послідовне професійно-педагогічне мислення, вільне від стереотипів минулого. Одним із таких стереотипів є брак особистісної орієнтованості навчально-виховного процесу, некоректність у підходах до індивідуально-особистісного виховання учасників оркестру.

Одним із провідних механізмів гуманізації навчального процесу є оцінне ставлення до самого себе. Така система оцінних ставлень має складну інтегральну структуру, ефективний розвиток якої передбачає аналіз її органічно взаємопов'язаних підструктур. Так, перша охоплює спектр проблем, що перебувають у межах «Я – навчальна діяльність» (включає ставлення студентів до власного процесу та результату). Друга охоплює спектр проблем «Я – інші», тобто ставлення до інших у процесі навчання (передусім це стосунки «викладач – студент» і «студент – студент»). Третя охоплює спектр проблем «Я – Я» і включає ставлення студентів до самих себе як до суб'єкта навчальної діяльності (В. Бутенко, Л. Коваль, О. Ростовський). Єдність цих підструктур у процесі розвитку системи оцінних відношень зумовлює повноцінну адаптацію члена колективу як співучасника навчально-виховного процесу.

Антропологічний підхід є невід'ємним елементом концепції гуманістичного, оскільки його особливість полягає в комплексному людинознавстві, що є органічним відображенням професій, пов'язаних із педагогічною діяльністю. Поступлючим є твердження, що в основі професійної діяльності майбутнього диригента оркестру

лежать педагогічні закони, без урахування яких нереально вирішувати поставлені навчально-виховні та творчі завдання. Термін «педагогічна антропологія» було введено К. Ушинським (Ушинський, 1974), який обстоює ідею розроблення вчення про людину, відповідно до якого призначення антропологічного підходу полягає в дослідженні шляхів «до людського в людині».

Варто зазначити, що за антропологічного підходу професійна підготовка набуває ідейно-ціннісного орієнтування студентів, для яких організаційна структура стає засобом досягнення спільної мети. Їхня духовна єдність проявляється у прагненні до професійної досконалості, самореалізації й оновлення суспільного життя. Антропологічний підхід до студентів зумовлений специфікою підготовки, оскільки музично-творча діяльність набуває духовної сутності лише за умов повного розкриття природних можливостей, які гармонізуються під час розучування музичних творів. Такий підхід переіменовує загальнонауковий, який домінував у минулому та був побудований за рефлекторною схемою «стимул – реакція», що поширився на всі види людської діяльності, а також практично ігнорував будь-яку можливість зустрічної активності з боку студента. Зазвичай передбачалося, що зовнішній вплив на студентів автоматично веде до бажаного результату, але водночас не брали до уваги оцінювання студентами змісту навчання. Тобто процес підготовки студентів має спрямовуватися на розгляд проблем, що мають місце в майбутній професійній діяльності. Їх вирішення має будуватися на сучасних методологічних підходах з урахуванням здібностей та інтересів кожного учасника.

Критично оцінюючи свій творчий шлях, А. Пазовський (Пазовський, 1966) визнавав, що найменш вдалимими своїми постановками він вважає саме ті, у яких переважав деспотичний метод. Застосування його відбирає у виконавців функції свідомих художників, не дає їм права самостійно шукати та творити, насолоджуватися досягнутим. Тому, без перебільшення, уважатимемо, що високохудожнє оркестрове виконавство безпосередньо залежить від особистісно орієнтованих методологічних підходів, застосування яких дає змогу майбутньому диригенту зрозуміти закономірності формування та діяльності внутрішніх механізмів, що ефективно функціонують тільки завдяки демократичному стилю керування колективом. Учасники не перебувають у становищі «підлеглих». Адже майстерність диригента полягає саме в тому, щоб за збереження вимогливості дати простір учасникам для внутрішнього творчого розвитку. У цьому разі управлінські зусилля диригента органічно зливаються з ініціативою й активністю учасників оркестру. У свою чергу, безпосереднє включення останніх у діяльність управління тим

самим створює умови для гуманізації всього навчально-виховного процесу в оркестровому колективі.

Культурологічний підхід характеризується значним сучасним гуманістичним просуванням у методології вивчення педагогічних явищ і феноменів, зокрема і професійної підготовки майбутнього диригента оркестру. Базовим стало поняття культури (від лат. *cultura* – обробіток землі, ґрунту), що поступово трансформувалося в якісну характеристику діяльності людини.

Незважаючи на різні підходи до тлумачення характеристики феномену культури, більшість дослідників сходяться на тому, що вона органічно пов'язана з діяльністю людини в розумінні культури як співвідношення особистого та суспільного. Спираючись на ідеї М. Бахтіна, В. Біблера про створення «світу культури в собі», В. Слассьонін (Слассьонін, 2000) переконливо доводить, що, на відміну від науки (освіти, просвітництва), культура будується за принципом збереження та відтворення, «персональності» складових її феноменів, а наука й освіта – за схемою ущільнення, спрощення знання. Тому в освітньо-виховному процесі, необхідно використовувати культурологічний підхід на основі «діалогізації», «персоналізації» науки, відкритості самого викладача як носія культури.

Важливою теоретико-методологічною основою досліджень культури нині став аксіологічний (від. грец. *axio* – цінність, *logos* – слово, учіння) підхід, пов'язаний із цінностями трактування культури. Перспективними в суспільних науках стали дослідження (Л. Столович, П. Здравомислов), на думку яких визначення системи цінностей, які б надійно «цементували» суспільство та задовольняли потреби конкретної особистості, ускладнюється через відсутність єдиних наукових уявлень про поняття «цінність».

Зміст культурологічного підходу розкривається завдяки виявленню закономірних зв'язків між розвитком культури й освіти та визначенням єдиної системи цінностей, «аксіологічної толерантності». За таких умов, як стверджує Б. Гершунський (Гершунський, 1998), визнаються однаково цінними як розвиток новаторства, так і збереження усталених традицій, у яких позитивним явищем вважають культурний діалог. Безперечно, аксіологічний підхід органічно пов'язаний лише з гуманістичним.

На основі інтеграції фундаментальних положень філософії культури й інших гуманітарних наук можна акумулювати основні поняття загального культурологічного знання в музичну педагогіку.

Реалізація аксіологічного підходу до творчого процесу оркестрового колективу розкриває зміст формування цінностей у колективній взаємодії, як такого, що створює фундамент для формування

особистісної музично-педагогічної світобудови. Орієнтація особистості у світі духовних цінностей, як зазначають О. Олексюк і М. Ткач, покликана сприяти становленню духовного потенціалу музиканта-педагога. Вона має забезпечувати, уважають автори, «<...> концептуальну спрямованість його діяльності на постійний саморозвиток, сприяти пошуку особистісно орієнтованих технологій, формуванню здатності ціннісно осмислювати зовнішній реальний світ і внутрішній світ особистості, минуле, сучасне та майбутнє в їхньому співтворчому переплетенні» (Олексюк, Ткач, 2004). Тобто через універсальність творчих відносин у колективі відбувається гармонійне єднання між особистою та суспільною оцінкою, внутрішньою та зовнішньою культурою, гармонізується внутрішній світ особи із природою, гуманістично узгоджується власний усебічний розвиток з усебічним розвитком оточення.

Отже, гуманізація системи освіти спричинила появу нових педагогічних ідей, нового мислення, що сприяло просуванню вперед, оновленню освітніх орієнтирів і освітніх підходів до конструювання педагогічних систем і технологій.

Зазначимо, що в основі системи мистецької освіти закладено моральність, гуманістичні ідеї навчання та виховання. А. Григор'єв (Григор'єв, 1969) підкреслював, що не мистецтво має вчитись у моральності, а моральність вчитись в мистецтва, оскільки справжнє мистецтво є моральним за своєю «органічною природою». Проте втілення їх потребує нових педагогічних підходів, що забезпечать функціонування механізму практичних дій, побудованих на засадах самопізнання, рівноправності та взаємній зацікавленості в розвитку всіх суб'єктів навчання, а також усвідомлення та прийняття ієрархізованої системи цінностей для розвитку фахівця з вищою мистецькою освітою.

Нині гуманістична парадигма підготовки студентів має витіснити традиційну соціоцентричну, механістичну та безособистісну, оскільки гуманістичний підхід створює передумови для розроблення особистісно зорієнтованих моделей і технологій мистецької освіти.

Не буде перебільшенням uważати, що опанування професії диригента оркестрового колективу – це постійне вдосконалення власної культури, духовне зростання, самореалізація та самоствердження, а також самопізнання та самовдосконалення. Однак, як стверджує В. Орлов (Орлов, 2003), самопізнання реалізується в поєднанні із самоаналізом, самооцінкою та самоідентифікацією. На основі цієї єдності здійснюється мотивація позитивного ставлення до самого себе, формується потреба у професійному самовдосконаленні.

У теорії та практиці мистецької освіти тривалий час побутувала тенденція готувати не

стільки педагога-вихователя, скільки виконавця на тому чи іншому інструменті. Тому у традиційних методиках навчання природа цього процесу часто спотворювалася, тобто студенти зосереджували свою увагу на опануванні диригентських навичок і удосконаленні виконавської майстерності, не надаючи великого значення набуттю психолого-педагогічних знань. Через це випускники мистецьких закладів, працюючи з оркестровими колективами, дбають передусім про вдосконалення виконавської майстерності учасників, незважаючи на формування мотивів і розвиток інтересу до колективного музикування. Хоч саме інтерес є тією рушійною силою, яка дає змогу учаснику оркестру зрозуміти суть колективної творчості, самостійно осягати та вдосконалювати свої знання та навички колективного виконавства.

Зауважимо, що за даними досліджень (В. Якунін), у сучасних умовах відбулася переорієнтація студентів, пов'язана з їхнім бажанням досягти швидкої соціалізації, професійного самоствердження, одержання належного статусу в суспільстві. Такий підхід, у загальній ієрархії особистісних потреб, змушує студентів розглядати матеріальний стимул як домінуючу майбутньої професійної діяльності.

У період ідеологічного розмаїття, моральних спокус і маніпуляцій у сфері масової культури досить часто виникає можливість переорієнтації самосвідомості студента. Це призводить до дисгармонії його особистісних структур, пригнічення позитивних ідеалів і цінностей, до заміни їх помилковими, хибними, нав'язаними ззовні. Майбутнім спеціалістам з музичного виконавства та педагогіки важливо знати, що відсутність позитивної самооцінки, гнучкості, оптимізму та відкритості не тільки спричинює психічну нестійкість, песимізм і закритість, а й негативно позначається на успішності студента.

Тому професійна підготовка диригента оркестрового колективу має бути спрямована на те, щоб студенти усвідомлювали власну значущість у загальному соціумі музичної культури, яка ґрунтується на реальних потенційних можливостях. Такий підхід активізує мотивацію до набуття нових знань і професійного самовираження, відкриває для студентів нові творчі перспективи.

На думку В. Орлова (Орлов, 2003), обсяг знань є важливою, але не панівною ознакою розвитку професійної культури, оскільки вирішальним (зокрема, для вчителів мистецьких дисциплін) є вміння орієнтуватися в художньо-педагогічній ситуації, аналітично та рефлексивно мислити, селекціонувати інформацію, віднаходити та використовувати знання на практиці. Необхідність таких знань зумовлена подальшим посиленням тенденції індивідуалізації професійно-педагогічної підготовки вчителя, урахування особистісного чинника у спеціальних предметах художньо-естетичного та психолого-педагогічного циклів.

Висновки. Структурний аналіз підготовки студентів у системі вищої мистецької освіти створює теоретичну основу для визначення критеріїв професійних умінь керування оркестровим колективом. Вони ґрунтуються на індивідуалізації підготовки студентів та сьогоденних вимогах до професійної діяльності диригента оркестрового колективу.

Дослідження, присвячені висвітленню психологічних механізмів набуття професійних умінь, визначають останні як структурні утворення самосвідомості, що інтегрують здатність з'ясовувати ціннісні орієнтації, досягати мети адекватно внутрішнім потенціалам, можливість самоконтролю, прагнення до успіху (самореалізації), потребу просоціального самоствердження та визнання. Унаслідок цього з'являються різні психологічні новоутворення, підвищується або знижується рівень особистісної системи, змінюється режим її функціонування.

Визначені нами методологічні підходи висвітлюють динаміку становлення зазначеного особистісного утворення у професійній діяльності через самопізнання та самооцінювання до створення та творчої реалізації індивідуальних стратегій набуття та професійного досвіду в диригентсько-оркестровій діяльності. Обрані підходи є інтегративною єдністю, що відображують цілісний системний характер досліджуваного особистісного утворення стосовно оркестрового диригента.

Визначені методологічні підходи та їхні показники дають можливість визначити тенденції формування у студентів професійних умінь диригентсько-оркестрової діяльності на різних етапах навчання в мистецькому закладі.

Література:

- Ананьев Б. (2001). Психология чувственного знания. Акад. наук. ін-т психології. М.: Наука. 277 с.
- Науменко С. (1995). Основи вікової психології. Київ: УЦТДЮ. 102 с.
- Орлов В. (2003). Професійне становлення вчителів мистецьких дисциплін: монографія. За заг. ред. І. Зязюн. Київ: Наукова думка. 276 с.
- Зязюн І. (2000). Педагогіка добра : ідеали і реалії : науково-методичний посібник. Київ: МАУП. 312 с.
- Ушинский К. (1974). Вибрані педагогічні твори. М.: Педагогіка. Т. 1. 584 с.
- Пазовский А. (1966). Записки дирижера. М.: Сов.композитор. 561 с.

- Сластенин В. (2000). Педагогіка: навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. М.: Школа-Пресс. 512 с.
- Гершунский Б. (1998). Філософія освіти для XXI ст. М.: Совершенство. 605 с.
- Олексюк О., Ткач М. (2004). Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва: навчальний посібник. Київ: Знання України, 263 с.
- Григорьев Л. (1969). Сучасні диригенти. М.: Сов. композитор, 324 с.

References:

- Ananov B. (2001). Psykholohyia chuvstvennoho poznanyia [Psychology of sensory cognition]. Akad. nauk. yn-t psykholohyy. M.: Nauka. 277 s.
- Naumenko S. (1995). Osnovy vikovoi psykholohii [Basics of age psychology]. Kyiv: UTsTDIu. 102 s.
- Orlov V. (2003). Profesiine stanovlennia vchyteliv mystetskykh dystsyplin [Professional development of art teachers]: monohrafiia. Za zah. red. I.A. Ziaziun. K.: Naukova dumka. 276 s.
- Ziaziun I. (2000). Pedahohika dobra : idealy i realii [Pedagogy of goodness: ideals and realities]: Nauk.-metod. posibn. K.: MAUP. 312 s.
- Ushynskiy K. (1974). Vybrani pedahohichni tvory [Selected pedagogical works]. M.: Pedahohyka. T. 1. 584 s.
- Pazovskiy A. (1966). Zapysky dyryzhera [Notes of the conductor]. M.: Sov. kompozytor. 561 s.
- Slastenyn V. (2000). Pedahohyka [Pedagogy]: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv pedahohichnykh navchalnykh zakladiv. M.: Shkola-Press. 512 s.
- Hershunskiy B. (1998). Fylosofyia obrazovanyia dlia XXI veka [Philosophy of education for the 21'st century]. M.: Sovershenstvo. 605 s.
- Oleksiuk O., Tkach M. (2004). Pedahohika dukhovnoho potentsialu osobystosti : sfera muzychnoho mystetstva [Pedagogy of the spiritual potential of the individual: the sphere of musical art]: Navch. posib. K.: Znannia Ukrainy, 263 s.
- Hryhorev L. (1969). Suchasni dyryzhery [Modern conductors]. M.: Sov. kompozytor, 324 s.
-